

ERMENİ MESELESİ (1918-1923)

Ükü AĞIRTAŞ *

ÖZET

Çağrı Beyin yaptığı bir keşif seferi ile Türkler Ermenilerle tanışmışlardı. Osmanlı hakimiyetinde ise oldukça özgür bir ortamda yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devletinin siyasi askeri ve ekonomik alanda gerilemesi ve batılı devletlerin kışkırtmaları sonucunda isyana kalkışarak, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti hedeflemişlerdir. Bu amaçla çıkardıkları isyanların önü alınamayınca, zorunlu olarak göçe (tehcir) başvurulmuştur. Bu sayede, isyanlar bastırılabilmiştir. Ancak, I. Dünya Savaşında yenik düşen Osmanlı Devletine dayatma ile imzalatılan 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı ülkesinde yer yer işgaller başlamıştır. Mondros Mütarekesi, Ermenileri Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye heveslendirmiştir. Sevr antlaşması ile de iyice ümitlenmişlerdir. Fakat, Mustafa Kemal'in önderliğindeki Kurtuluş savaşının başarı ile sonuçlanması ve nihayet 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasında Ermenilere yer verilmemesi ile, Ermenilerin ümitleri yok olmuştur. Böylece, Türkiye açısından da mesele kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Ermeni isyanları, Tehcir, Mondros, Sevr, Lozan.

ABSTRACT

The Turks met with the Armenians by the way of a reconnaissance campaign which was performed by Çağrı Bey. By daring to an insurgency; The Armenians-lived freely under the Ottoman's hegemony-aimed an independent Armenian State in the eastern part of Ottoman Empire, by the help of recession in political, military and economical status of Ottomans, and provocation of western governments. As an obligation, Ottomans had Armenians to immigrate because they couldn't nip in the bud the insurgency. Thanks to that the insurgencies could be stopped. But, the occupations were initiated here and there in Ottoman's land by using the Mondros Armistice Treaty in which the Ottomans-defeated in the first World War in 1918-as an excuse. Mondros Armistice made Armenians to desire to realize their ambitions on the Ottoman's land. And they pretty became hopeful with the Sevres Treaty. However, the Armenians were disappointed after the accomplishment of the Turkish War of Independence which was under the leadership of Mustafa Kemal, and no land to Armenians in the Lousanne Peace Treaty-signed finally in 24th of July 1924. In this way, The problem was over from Turkey's point of view.

Keywords: Armenian, Armenian insurgencies, immigration, Mondros, Sevres, Lousanne.

* Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Arş. Gör.

1. GİRİŞ

Kuruluşundan itibaren çok uluslu bir yapı sergileyen Osmanlı Devleti bünyesinde farklı milletleri barındırmıştır. Bu milletler arasında fark gözetmeyecek kadar adilane bir yönetim politikası takip eden Osmanlı Devleti, farklı ırk ve dinden olan Osmanlı vatandaşlarına da çeşitli hizmet imkanları sunmuştur. Bu imkanlardan en fazla yararlananların başında ise, Ermeniler gelmiştir (Halaçoğlu 2001:). Bu şekilde, devletin çeşitli imkanlarından faydalanan Ermenilere; kendilerine tanınan bu geniş hoşgörü karşılığında sunmuş oldukları hizmetten dolayı, Osmanlı idarecileri tarafından "*millet-i sadıka*" denilmiştir. Osmanlı Devletinin güvenini bu şekilde kazanarak, kısa sürede iş hayatında olduğu gibi kamu yönetiminde de önemli yerlere gelen Ermenilerden Osmanlı Tarihi; 29 Paşa, 22 Bakan, 33 Milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve konsolos, 11 Öğretim Üyesi ve 41 bürokrat kaydetmiştir (Kantaracı 2003: 20,21).

Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlıklar arasında "*millet-i sadıka*" olarak yer alan Ermenilerle dostluk ilişkileri 18.yy'a kadar sürmüştür. Ancak, bu dönemden sonra Ermeniler birdenbire isyana kalkışmış ve Osmanlı Devleti'ne karşı ihanet etmiş değillerdir. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanet etmesindeki en büyük faktör, Batılı Devletlerin "*Şark Politikası*" adıyla izledikleri siyasetin etkileridir (Süslü ve Diğerleri 1995: 118). Bu devletlerin başında Rusya, İngiltere ve Fransa gelmektedir. Rusya sıcak denizlere inme isteklerinin siyasi, tarihi ve iktisadi bir zorunluluk olduğunu savunarak; siyasetlerinin özünü bu şekilde açıklamaktadır (Kodaman 2001:3). Ayrıca, Rusya'nın boğazları ele geçirmek düşüncesi de politikasının temelini oluşturmaktadır. Rusya bu amacına ulaşabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri para ve isyan araçları ile donatarak, aslında "*Rus sınırında Ermenisiz bir Ermenistan*" hedeflemiştir (Çalık 2000:42).

İngiltere'nin ise, asıl amacı ekonomik çıkarlarını korumaktı. Bu sebeple, 19.yy boyunca Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyan İngiltere, bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nden iyi bir pay alma politikasını benimsemeye başlamıştır (Kodaman 2001:24). Ermenileri bir araç olarak kullanan İngiltere, bu şekilde doğu kıskırtıcılığı yaparak, Boğazlar ve Akdeniz yoluyla Süveyş'e ulaşmayı ve Mısır'ı Rus tehdidine karşı korumayı hedeflemiştir (Hatipoğlu 1994:213). Bir başka Batılı Devlet olan Fransa ise, 16.yy'dan 1840'a kadar, Osmanlı Devleti'yle dostluk ilişkilerini sürdürerek, Avrupa'da kendi menfaatine uygun bir siyasi denge kurmuştur. Tanzimat Döneminden sonra ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa modeli ıslahat yaptırarak, kültürel misyonerlik yoluyla Osmanlı aydınlarını da kendine bağlama politikasını yürütmüştür. Böylece, Fransa da ekonomik imtiyazları ele geçirerek, Osmanlı topraklarının paylaşılması durumunda, iyi bir pay almayı hedeflemiştir (Kodaman 2001:24).

Görüldüğü gibi, Ermeni Meselesi olarak ortaya atılan bu sorun, aslında Türk- Ermeni ilişkilerinden kaynaklanmamaktadır. Meselenin ortaya çıkış sebeplerine baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin koruyucusu durumunda olan, üç devletin (Rusya, İngiltere, Fransa) Osmanlıya karşı takip ettikleri politikayı görmekteyiz (Kodaman 2001:23). Kısacası; "*Ermeni Meselesi*"denilen mesele, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statülerinden kaynaklanmamıştır. Bu meselenin temelinde, suni olarak oluşturulan ve "*Şark Meselesi*"olarak adlandırılan uluslararası emperyalist bir stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır.

Bu şekilde Batılı ülkelerin kışkırtma ve donanımlarıyla harekete geçen Ermeniler, misyoner çalışmalarını genellikle okullar ve kiliseler aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. Ermenilerin kurmuş oldukları misyoner okulların sayısı 624'ü bulurken, öğrenci sayısı 27 bine ulaşmıştır (Çaycı 2000:20). Diğer taraftan kiliseler de güçlü bir misyoner faaliyeti üstlenmiştir. Kilise ve din adamlarının yapmış oldukları Ermeni propogandası meselenin gittikçe yayılmasına sebep olmuştur (Çalık 2000: 101). Tüm bu faaliyetler sonucunda, 1885'te Armenekan, 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun komiteleri kurulmuştur. Bu komitelerin kuruluş amaçları; Ermenileri silahlandırmak ve çeteler oluşturarak Osmanlı Devletine karşı isyana teşvik etmektir (Süslü ve Diğerleri 2001:17).

Bir yandan kilise ve din adamlarının, diğer yandan batılı devletlerin çıkar politikaları gereği altyapıyı hazırlamalarıyla birlikte komiteler aracılığıyla faaliyete geçirilerek, isyanlar dönemi başlamıştır (Gürün 1983:134). Bu isyanların en önemlileri; Anavatan Müdafileri Olayı, Musa Bey Olayı, Erzurum İsyanı, Kumkapı Nümayişi, Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları, Sasun İsyanı, Zeytun İsyanı, Sivas İsyanı, Babıali İsyanı, Trabzon İsyanı, Elazığ İsyanı, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikasti ve Adana İsyanlarıdır (Kantarıcı 2003:23). Ermeni İhtilal Komitelerinin çalışmalara başlamasıyla birlikte ortaya çıkan bu isyanlar güçlkle bastırılabilmiştir (Üter 2000:88).

2.1. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesi

I. Dünya Savaşı başladığı sıralarda, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan uluslar kendilerine uygun çıkar planları yapmışlardı. Bu uluslardan biri olan Ermeniler de Türkiye'den ayrılarak, bağımsız bir Ermenistan devleti "kurmak için faaliyete geçmişlerdi. Ermenilerin bu isteklerini çıkarları uğrunda bir araç olarak kullanan İtilaf Devletleri, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı silahlandırarak, savaş sürecinde Osmanlı Devletini etkisiz kılmayı hedeflemişlerdi (Süslü ve Diğerleri 1995:157). Bu dönemi çok iyi değerlendiren Ermeniler, Rusya ile işbirliği fikrine oldukça sıcak bakmışlardı. Rusya zaten kendini "*Ermenilerin hamisi*" olarak ilan ederken ileride olabilecek bir işbirliğini işaret etmekteydi (Süslü ve Diğerleri 1995:159).

Bu arada, İngiltere ve Fransa, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde şiddetli bir propoganda yaparak, bunların amacının Hristiyanları yok etmek olduğunu ve sadece Müslümanlardan oluşan bir devlet kurmak istediklerini iddia ediyorlardı. Böylece tarafsız Hristiyan Devletler ile henüz safını açıklamayan A.B.D'yi de kendi gruplarına dahil etmeyi planlıyorlardı (Çalık 2003:968).

Bir yandan Rus-Ermeni işbirliği gittikçe artarken, bir yandan da İtilaf Devletlerinin maddi-manevi desteğiyle, Ermeni ihtilal örgütlerinin Erzurum'da bir toplantı yaparak, İttihat Terakkiyle mücadele kararı alması isyan hazırlıklarını iyice hızlandırmıştır (Öke 2001: 108). Erzurum'da alınan bu karar kısa sürede tüm Ermeni İhtilal Komiteleri ve Ermeni Çeteleri tarafından da dikkate alınarak uygulamaya konulmuştur (Süslü ve Diğerleri 1995:158).

İsyan hazırlıklarının bu şekilde tamamlanmasıyla birlikte ilk isyan güneydoğunun dağlık kısımlarını kapsayan Zeytun'da başlamıştır. İlk isyanının bu bölgede ortaya çıkmasının gerekçesi ise bu bölgenin gerçek anlamda devlet idaresinden uzak kalmış olmasıdır. Bununla birlikte, Zeytundaki Ermeniler, tarih boyunca Araplara, Bizanslılara yaptıkları gibi, Osmanlıya resmi anlamda itaat ediyor, vergi ödüyor ancak kendi kendilerini yönetiyorlardı. Bu sebeple, 19.yy boyunca Zeytun halkı ile Osmanlı yönetimi arasında vergi sorumluluğu yüzünden ciddi boyutlara ulaşan gerginlikler yaşanmıştır. Bu bölgedeki Ermeni halkı Osmanlı idaresinde olmakla birlikte fiili olarak özerklik politikası izlemiştir. Bu şekilde bir politika takip ederek I.Dünya Savaşının başlamasını fırsat bilen Ermeniler, Osmanlının bu dönemdeki güçsüzlüğünden faydalanarak isyana kalkışmışlardır (McCarthy 1995:46). Bu isyandan sonra isyanlar daha da genişleyerek ülkenin farklı bölgelerine yayılmıştır. Bu bölgeler; Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, İzmit, Van, Adapazarı, Adana, Halep, İzmir ve Samsun'dan oluşmakta idi (Süslü ve Diğerleri 2001: 18).

Bu bölgelerde ortaya çıkan isyanlar sonucunda, Ermeni ve diğer unsurların da içinde yer aldığı çok sayıda masum insanın da katledildiği tespitler arasında yer almaktadır. Bu tespitleri doğrulayan Van İngiliz Konsolosu Sir Williams'a göre; bu isyanların temel sorumlusu Ermeni-lerdir. Sir Williams 15 Mayıs 1896 tarihli raporunda ayrıca, isyan eden

Ermenileri ikaz ettiğini ancak bu asilerin kendisini dinlemeyecek kadar gözlerinin dönmüş olduğunu da ifade etmiştir (Süslü ve Diğerleri 2001:7).

I. Dünya Savaşının hemen öncesinde yeniden gündeme getirilmeye çalışılan Ermeni isyanları ile ilgili ilk oluşumlara, Londra Sefiri Tevfik Pa-şa'nın Hariciye Nezaretine çektiği 22 Aralık 1911 tarih ve 1015 numaralı telgrafında rastlanmaktadır (Münir Süreyya Bey 2001:73). Bu telgrafta İngiltere'de yaşayan Osmanlı Ermenilerinin, Anadolu da yaşayan Ermenilerin can ve mal güvenliğinin tehlikede olduğu gerekçesiyle Osmanlı Sefaretine bir

heyet gönderdiklerinden ve Osmanlı Hükümetinin bu duruma kontrol altına alması için sefarete başvurduklarından bahsedilmektedir (Münir Süreyya Bey 2001:74). 16 Aralık 1912 tarih ve 873 numaralı bir başka belge ise Bogos Nubar Paşanın Paris Sefaretine yapmış olduğu ziyaretten bahsetmektedir. Ayrıca bu telgrafta, Bogos Nubar Paşa Ermeniler arasında özerk yönetim, ıslahat ve Rusya'ya ilhak gibi istekler olduğunu ancak kendisinin yalnızca ıslahat taraftarı olduğunu da vurgulamaktadır (Münir Süreyya Bey 2001:77). Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın 8 Şubat 1913 tarih ve 38457/86 numaralı yazısında Ermeni meselesiyle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır; *"Doğu vilayetlerinde gerek Ermeni gerek Müslüman vatandaşların refah ve sükunete ihtiyaç duydukları ve büyük devletlerden bazılarının yakın zamanda bu vilayetlerin durumunu baskı aracı olarak kullanma olasılığı mevcut olduğundan gerekli önlemlerin biran önce alınması hayati meselemizdir"*(Münir Süreyya Bey 2001:78).

Bu belgelerde de görüldüğü gibi Ermeniler, ayaklanmak için gerekli altyapıyı oluşturarak temelde şark politikası ışığında bir özerklik iddiası için örgütlenmeye yönelmektedir. Bu bağlamda, yukarıda adı geçen sefirlerin verdikleri bilgiler Ermeni sorununun yeniden gündeme gelmekte olduğunu açıkça göstermektedir (Münir Süreyya Bey 2001:79).

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan ederek, tüm Osmanlı vatandaşlarını orduya çağırmıştır. Ancak, bu çağrıya tabi olan Ermeniler bu durumu açıkça olmasa da gizli toplantılar yoluyla reddederek, isyan etmişlerdir. Osmanlı ordusunda bulunan bir kısım Ermeniler ise, düşman saflarına geçerek Türklere karşı savaşmışlardır (Taran 1985:189). Ayrıca, 1914 Ağustosuna kadar Osmanlı Hükümetinin bir eski üyesi de içinde olmak üzere bazı Ermeni önderlerinin Kafkasya'da Rus askerleriyle işbirliği yaptığı tespit edilen bilgiler arasındadır. Bunun neticesinde, düzenli veya gönüllü birliklerde hizmet etmek üzere 200.000 Ermeninin cephelerde görevlendirildiği Ermeni kaynaklarınca da doğrulanmıştır (Özdemir ve diğerleri 2004:58). Bu şartlarda Osmanlı Hükümeti ilk adım olarak 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara Ermeni isyancılarının elebaşlarının tutuklanması emrini içeren bir yazı göndermiştir (Özdemir ve diğerleri 2004:61).

24 Nisan 1915 tarihli bu yazı gereğince; çeşitli örgütlere mensup 2345 Ermeni tutuklanmıştır. Bu şekilde tutuklananların sıradan Ermeni vatandaşı olmayıp, çeşitli örgütlere dahil oldukları İngiliz istihbaratı tarafından da onaylanmıştır (Özdemir ve Diğerleri 2004:62). Osmanlı Devleti tehcire başvurmadan evvel kendine göre tedbirler almışsa da; Ermeniler bu ikazlara rağmen isyanlara devam etmişlerdir. Bundan sonra, özellikle Van İsyanı gibi büyük bir isyanla karşılaşan Osmanlı Devleti artık kesin bir tedbire ihtiyaç duymuştu. Bir yandan I. Dünya Savaşı diğer yandan da isyanlarla uğraşan

Osmanlı Devleti için tek çare olarak yer değiştirme ve iskan olayı ortaya çıkmıştır (Süslü ve Diğerleri 2001:19).

3. Göç ve İskan Kanununun Hazırlanışı ve Uygulanışı

Osmanlı Devletinin geniş hoşgörüsüne rağmen Avrupalı Devletlerin desteğiyle isyanlara başlayan Ermeniler, devletin uyarılarını dikkate almadan bu isyanları gittikçe genişletmişlerdir (Süslü ve Diğerleri 2001:1995). İsyanların hızla büyüdüğü bu dönemde Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Meclis-i Vükelaya bir arz tezkeresi sunarak, ülkenin içinde bulunduğu durumun ciddiyetini koruduğunu ve kesin bir çözümün gerekliliğini vurgulamıştır (Kantarıcı 2003:26). Çünkü Osmanlı Devleti Ermeni isyancılarının Doğu Anadoludaki Ermeni köylülerince ciddi biçimde desteklendiklerini açık ve net olarak görüyordu. Bu şartlar altında çatışmaların yapılabileceği bölgelerdeki Ermeni nüfusunun sözkonusu bölgelerden uzaklaştırılması fikri köktenci bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır (McCarthy 1995:217). Tehcir olarak da adlandırılan göç ettirme işleminin gerekliliği ilk defa Başkumandan Vekili Enver Paşanın Dahiliye Nazırı Talat Paşaya yazdığı bir şifrede ifade edilmiştir. Yine bu şifrede; ülke içindeki asayişin sağlanması için isyan bölgelerindeki halkın daha güvenli yerlere yerleştirilmesi fikri ortaya atılmıştır (Halaçoğlu 2001:47). Bu şifre tebliğ edildiği sırada Ermeniler, İran'da geçici bir Ermeni Hükümeti kurmuşlardı. Bu şartlarda artık Osmanlı Hükümetinin acil ve sınırlayıcı kararlar alması gerekmektedir. Nihayet, 27 Mayıs 1915 isyan bölgesinde bulunan Osmanlı vatandaşlarının gerekli görüldüğü takdirde başka bölgelere taşınması imkanını veren kanun yürürlüğe girdi (Turan 1991:97). Göç ve İskan Kanunu adıyla çıkarılan bu yasa aşağıdaki 3 maddeden oluşmaktadır;

1 - *"Sefer zamanında ordu, kolordu, ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve silahla saldıran ve direnenleri görürlerse hemen askeri kuvvetlerle karşı koyacaklardır. Saldırı ve direnmeyi kökünden yok etmekle yükümlüdürler.*

2- *Ordu ve bağımsız kolordu ve tümen komutanları, askeri nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak, memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralarda oturabilirler.*

3- *Bu kanun yayımlandığı tarihten itibaren geçerlidir (27 Mayıs 2005)."*

Göç ve İskan Kanununun çıkarılmasından sonra bu kanunun uygulanabilmesi için birtakım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler kısaca şöyledir; (Halaçoğlu 2001:69).

1. *"Tahliye edilen bölgelere hiçbir şüpheli şahıs girmeyecektir.*

2. *Göç ettirilen Ermeniler, istedikleri eşyaları götürebileceklerdir.*

3. Yanlarında götüremeyecekleri eşyaların bozulacak olanları satılacak, bozulmayacakları ise sahipleri adına korunacaktır.
4. Göç ettirilen Ermeniler mallarını yabancılar hariç istedikleri kişilere satabileceklerdir."

Buna göre; göçe tabii tutulan Ermenilerin mal varlıkları kesinlikle koruma altına alınmıştır. Göçe tabii tutulan insanlar ayrıldıkları yerde hangi ekonomik şartları taşımakta iseler yerleşecekleri yeni iskan bölgelerinde de aynı şartlara sahip olacaklardı. Böylece göç ettirilen Ermeni vatandaşlarının maddi anlamda mağduriyeti de engellenmiş oluyordu (McCarthy 1995:217,Halaçoğlu 2001:60). Ayrıca Ermenilerin göç süresince, eşkıya saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyguna uğramaları ihtimaline karşı, muhafızı olmayan hiçbir kafilenin yola çıkmaması gibi talimatlar da mevcuttur(Halaçoğlu 2001:60). Tehcir sırasında emniyetin sağlanması için de oldukça çaba sarfeden Osmanlı Hükümeti, bu konuda gerekli özeni göstermeyen yetkilileri ve suç işleyenleri özel mahkemelerde yargılamıştır. Bu mahkemelerde toplam 1397 kişi yargılanarak, idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmışlardır (Gürün 1983:223).

Göç ve İskan Kanununun uygulanması için gerekli tedbirlerin alınmasıyla birlikte, kanunda yer aldığı şekliyle sadece isyan bölgesindeki Ermenilerin göç ettirilmesi işlemi başlatıldı. Ayrıca Göçe tabii tutulan Ermenilerin hangisinin nereye iskan edileceği de tedbiren gizli tutulmuştur. Ayrıca Ermenilerin bir kısmı göçe tabii tutulmayarak, yerlerinde bırakılmışlardır. Özellikle; ihtiyar, kadın ve çocuklar da bunlar arasında yer almıştır (Halaçoğlu 2004).

Bunun dışında Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen şifre ile, sadakatsizliği ortaya çıkan Ermeni memurlar, görevlerinden azledilecek, komitelerle bağlantısı ortaya çıktığı takdirde, bunların da Ermeni bulunmayan vilayetlere sevk edilmesi hususunda talimat verilmiştir (BOA.DH.ŞFR,nr.52/249).

Bu şekilde uygulamaya konulan göç işlemi için seçilen bölgeler Talat Paşa'nın 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya gönderdiği şifrede şöyle yer almıştır;

-Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,

-Halep vilayetinin merkez kazası hariç, Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya dahilindeki köy ve kasabalar,

-Maraş şehir merkezi hariç, Maraş Sancağı,

-Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir Merkezleri hariç, Adana, Mersin ve Cebel-i Bereket Sancakları (Cemal Paşa 1977:440).

Bu şifrede belirtilen yollar takip edilerek; Erzurum, Van, Bitlis'ten çıkarılan Ermeniler Musul'un güneyi ile Zor Sancağına, Adana, Halep, Maraş

bölgesinden çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğusu ile Halep'in doğu ve güneydoğusuna iskan edilmiştir (Halaçoğlu 2001:49).

Gerçekleştirilen göç işlemi ile ilgili olarak, 7 Aralık 1915'te Başbakanlığa verilen resmi bir raporda; 703.000 kişinin göçe tabi tutulduğu; ancak çeşitli sebeplerden dolayı 300.000 kişinin yollarda öldüğü tespiti yer almaktadır (Taran. 192). Bu rapordaki sayının aksine abartılı bir şekilde, 2.000.000 insanın katledildiği iddiaları da mevcuttur (Gürün1983:223).Ancak, göç olayı ayrıntılarıyla incelendiğinde, I. Dünya Savaşının getirdiği olumsuz şartlardan ve yolculuk esnasında görülen salgın hastalıklardan dolayı yalnızca, 25-30 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Bu konuda ciddi önlemler alınırken, diğer yandan Arap aşiretlerinin özellikle Halep-Zor arasındaki saldırıları bu sayıyı artırmıştır (Halaçoğlu 2001:59-60).

Buna göre; yolculuk sırasındaki hastalıklar, iklim şartları veya meydana gelen saldırılar çok sayıda insanın ölüm gerekçesi olmuştur. Ayrıca, 1916'da gönüllü olarak Rus saflarına katılan Ermeni birliklerinin Türklere karşı savaşırken ölmüş olması da katliam olarak değerlendirilemez-yemek kadar bariz bir gerçektir (Gürün 1983: 223). Bu konu ile ilgili olarak, İstanbuldaki Alman Büyükelçi vekili Neurath 26 Haziran 1915 tarihli raporunda; Türk Hükümetinin Doğu Anadoludaki Ermeni halkını ihtilal çıkarmalarını engellemek sebebiyle sürgün ettiğini ifade etmiştir (Özdemir ve Diğerleri 2004:67). Ayrıca Osmanlı Hükümeti tarafından göç ve iskan kanununun uygulanması sonrasında, I. Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte göç eden Ermenilerden isteyenlerin yeniden eski yerlerine dönmelerini öngören bir kararname çıkarılmıştır (Özdemir ve Diğerleri 2004:114). Bu geri dönüş karnamesi de Göç ve İskan Kanunu ile yapılan uygulamanın geçici bir süre için alınan bir tedbirden ibaret olduğunu açıkça ortaya koymaktadır Bu kararname gereğince; sadece isteğe bağlı bir geri dönüş sözkonusu olup, göç ve iskan kanununda olduğu gibi dönüş yolculuğu için de gerekli tedbirler alınmıştır (Özdemir ve Diğerleri 2004:115).

4. Mondros Mütarekesine Göre Ermeni Meselesi

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna ihanet ederek, Osmanlıya karşı cephelerde savaşmış olan Ermeniler, Osmanlı ordusu tarafından mağlup edilmişti. Bu mağlubiyete rağmen Ermeniler yeniden harekete geçerek, kendileri için uygun ortam arayışına girdiler. Amerika, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin de desteği ile Ermeniler Mondros Mütarekesine odaklandılar (Özçelik 57). Nihayet, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanarak, I. Dünya Savaşı fiilen sona ermiştir (Belen 1983:10). Ermeniler savaş süresince yapmış oldukları ihanetlerin ve gizli faaliyetlerin bedeli olarak, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurmayı hedeflemişlerdir (Taran 1985: 195).

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra, A.B.D, İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle bu mütarekeye güvenen Ermeniler, Doğu Anadolu'da katliamlara başladılar (Hacıyev 2002: 2004). Diğer yandan Ermeniler kendilerini savunmak üzere bir mandater devlet arayışına girmişlerdi (İlter 1999:59). Mandater devlet olma görevi A.B.D'ye ve Başkan Wilson'a bırakıldı. Wilson, Ermenilerin katliama uğradıklarını iddia ettikleri bölgeye, General Harbord başkanlığındaki bir heyeti gerçekleri tespit etmek üzere görevlendirdi. 2,5 ay ülkemizi dolaşarak rapor hazırlayan bu heyetin rehberinin bir Ermeni olması, oldukça dikkat çekicidir (Solmaz 1995:9). Nihayet, General Harbord'un 16 Ekim 1919 tarihli raporu ile; Türklerin Müslüman olmayanlara karşı bir hareket içinde ve bir Ermeni soykırımını peşinde olmadıkları özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca bu raporla; Türklerin yalnızca kendi bağımsızlıkları için savaştığı gerçeği de ortaya konulmuştur. Böylece "*Ermeni Sorunu*" olarak ortaya atılan bu sorun Türkler lehine çözümlenmiştir (Akgün 1981:161).

Bunun dışında konuyla ilgili olan bir başka rapor ise; mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'a yüksek komiser olarak atanan Amiral Bristol tarafından sunulmuştur. Bu rapor da özetle; Ermenilerin bağımsız bir devlet kurması görüşünü reddederek, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini ifade etmiştir (Selvi 2003:125).

General Harbord ve Amiral Bristol raporlarının aksine hükümler içeren Mondros Mütarekesinin özellikle 7. ve 24. maddelerinde Ermenileri yönlendiren ve destekleyen ifadeler mevcuttur (İlter 2003:90). Mütarekenin 16. maddesi de Osmanlı Devletini Ermeniler karşısında güçsüz bırakıyordu. Bu maddeye göre de "*düzeni korumak için zorunlu olanlar dışında*" bütün Osmanlı birlikleri Kilikyadan çekilmek zorundaydı (McCarthy 1995:232). Bu maddelere bakıldığında Mondros Mütarekesi şartları, Ermeniler için büyük bir umut kaynağı olurken, Osmanlı Devleti açısından büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bu durumda Ermeniler bu mütarekeye dayanarak Osmanlı Devletini fiilen yok saymaktaydılar. Mütareke hükümlerince Osmanlı Devletinin ordusu dağıtılıyor, silah, yol, haberleşme denetimi yabancı devletlere bırakılıyor ve ülkenin herhangi bir yerini gerekli gördükleri taktirde itilaf devletleri işgal ediyordu. Bu derece ağır şartlar içeren bu mütareke ile ülke tamamen teslim oluyor ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu için zemin hazırlanıyordu (Bildirici 1999:83).

Mütarekenin imzalanmasından sonra, Ermeniler bu mütarekeye dayanarak, Türk sınırlarındaki köylere saldırarak katliamlara başlamışlardı. Mütarekede bulunan maddelere güvenen Ermeniler; "*Hududumuza yakın mahallerde vilayet-i şifte bize verilmiştir*" şeklinde propoganda yapmak suretiyle Sivas, Kars, Ardahan, Kağızman bölgesinde katliamlar yaparak, Türkleri bu bölgeden çıkarmak istemişlerdi (Hacıyev 2002:204).

Ermenilerin yapmış oldukları zulümlerle ilgili olarak, bir arşiv? Belgesini incelediğimizde ise;" *Pasinler kazası dahilinde ve yakın çevredeki köylerde bir sene içinde Ermeniler tarafından yapılan katliamlar sonucunda, 29 köyün eşya ve hayvanlarının tamamen tahrip edildiği*" ifadelerini görmekteyiz. Belgede ayrıca, ailesi Ermeniler tarafından şehit edilen ve Erzurum'da barındırılan kadın ve çocukların 1500 kişiden ibaret olduğu; bunun dışında hayır cemiyetlerinde ve iş yurtlarında barındırılanların miktarlarının bilinmediğinden bahsedilmektedir (BOA.HR. 545.2878/50).

Mondros Mütarekesi sonrasında, Ermeniler bir yandan zulümlere devam ederek, diğer yandan da diplomatik anlamda harekete geçerek, Paris'te toplanacak olan barış konferansına 3 heyet göndermişlerdi. Ancak, bu heyetlerin hiçbirinin devamlı temsilciliği, Paris Barış Konferansında kabul edilmemişti (İlter 1999:60; Akyüz 2003:48). Ermeniler, Doğu Anadolu İllerini de içine alan Büyük Ermenistan projelerini ortaya koyarak, Ermeni yurdu konusunda bir adım atmaya çalışıyorlardı. Ancak, Barış Konferansında sürekli temsilci bulundurma hakkını alamayınca hayal kırıklığına uğradılar. Böylece, birbirinden farklı görüşlerin ve çözümlerin ortaya atıldığı Paris Barış Konferansı da Ermeni yurdu konusunda çok net bir çözüm ortaya koyamamıştır (Anderson 1966:363).

Bu şekliyle kesin olarak çözüme kavuşturulamayan '*Ermeni yurdu*' meselesi askıya alınarak, Sevr'de görüşülmek üzere geçici olarak gündemden kaldırılmıştır.

5. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Ermeni Meselesi

Ermeni Meselesi uluslararası platformda tartışılmak üzere, Sevr'e bırakılırken, Türk milleti kendi içinde meseleyi Erzurum ve Sivas Kongrelerinde gündemine almıştır. Erzurum Kongresinin kararlarının Ermenileri ilgilendiren kısmına baktığımızda, Doğu Anadolu topraklarındaki her türlü işgalin Ermeni Devleti kurmak amacını taşıdığını ve bu sebeple Osmanlı topraklarının bütünlüğünün bozulmasına asla izin verilmeyeceği ifadelerini görmekteyiz (Atatürk 1968:89).

Sivas Kongresinde ise, Mondros Mütarekesiyle kabul edilen sınırın değişmeyeceği, ülkenin çoğunluğunun Müslüman ve vatanın bölünmez bir bütün olduğu açıklanmıştır. Ayrıca alınan bir başka kararda, Ermeni Devleti kurma isteğine karşın, böyle isteklerde bulunan milletlere karşı harekete geçilmesinin şart olduğu belirtilmiştir (Gürün 1983:253). Görüldüğü gibi Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında, "*Ermeni yurdu*" konusunda Türk milleti adına kesin ve net bir tavır ortaya konulmuştur.

6. Sevr Anlaşmasına Göre Ermeniler

Sevr Anlaşması imzalanıncaya kadar, Ermeni meselesinin, A.B.D tarafından uluslararası platformda sürekli gündemde kalması sağlanmıştı (Metin 1992:67). A.B.D Başkanı Wilson'un Ermenilerin bağımsız bir yurt

kurması yolundaki çalışmaları neticesinde; Sevr Anlaşması için dayatılan ve toprakları işgal edilmeye başlanan Osmanlı Devleti'nin kaderi az çok belirlenmişti. Bu durumda yapılması gereken tek şey, Türk milletinin milli mücadeleyi kendi eliyle gerçekleştirmesi girişimiydi. Bu girişim ise, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı hükümetine zorunlu olarak kabul ettirilen Sevr Anlaşmasının geçersiz ilan edilmesiyle, başarıya ulaşmıştır (Taran 1985:196).

Türk milletinin geçersiz kabul ettiği Sevr Anlaşmasında Ermenileri ilgilendiren şartlarda, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurulduğu gibi, Kürdistan'a da otonomi verilerek, Doğu Anadolu'nun parçalanışı hedeflenmişti (İlter 2003:62). Osmanlı Devleti açısından bu kadar ağır şartlar içeren bir anlaşmanın T.B.M.M tarafından tanınmamasıyla, İstanbul hükümeti etkisini kaybetmiş oluyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanı olduğu T.B.M.M ise Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek için çaba harcamaktaydı. Bu durumda, Sevr Anlaşmasının yürürlüğe girmesi ve böylece Ermeni hayallerinin gerçekleşmesi ancak Ankara hükümetinin, silah zoruyla yenilgiye uğramasına bağlıydı (Çaycı 2001:84).

Görüldüğü gibi Ermenistan diye bir ülkenin kurulmasına izin vererek Doğu Anadolu'yu parçalayan Sevr Anlaşması Türk milletinin temsilcileri olan T.B.M.M yetkilileri tarafından büyük bir tepkiyle reddedilmiş ve geçersiz kabul edilmiştir. T.B.M.M birtakım siyasi girişimlerde bulunarak, Sevr Anlaşmasının geçersizliğini resmileştirmek istiyordu (Atatürk 1968:750). Bu amaçla Türk Kuvvetleri, doğu bölgesinde gittikçe artan Ermeni baskısına karşı harekete geçerek, Sarıkamış'tan Gümrü'ye kadar olan bölgeyi işgal etmişlerdir. Türk kuvvetlerinin başarısı karşısında Ermenilerin barış istemesiyle 1920'nin 2-3 Aralık gecesi, Gümrü Anlaşması imzalanmıştır (Karabekir 1988:862).

T.B.M.M'nin Doğu cephesinde elde ettiği ilk siyasi zafer olan Gümrü Anlaşması ile Ermenilere bırakılan doğu vilayetleri yeniden Türkiye'ye verilmiştir. Böylece, Sevr Anlaşmasının geçersizliği Sevr'i imzalayan Ermenistan tarafından resmen onaylanmıştır. Bundan sonra, Ruslarla yapılan Moskova Anlaşması ile Gümrü Anlaşması sağlanmıştır (Mazıcı 1987:271). Moskova Anlaşması ile T.B.M.M'nin çizdiği Türkiye sınırı kabul edilmiştir (Mazıcı 1987:127). 13 Ekim 1921'de Kafkas Devletleriyle Türkiye arasında imzalanan Kars Anlaşması gereğince, Doğu Cephesindeki savaş sona ermiştir (Mazıcı 1987:127).

7. Güney Cephesi

Kars Anlaşması ile Türk Hükümeti Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamış olduğundan, bundan sonra Güney Cephesine ağırlık vererek, bölgenin güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Doğu Anadolu'da Ermeni sorunu çözümlenmişken, Güney Bölgesinde Ermeni faaliyetleri hala devam etmekteydi. Çünkü, Fransa bu bölgeye işgal sırasında 100.000 kadar

Ermeni'yi yerleştirmişti (Hatipoğlu: 2001:46). Bu arada, Fransa Türkiye ile anlaşmanın yollarını aramaya başlamıştı. Çünkü Fransızlar, Kilikya Bölgesini ele geçirerek, kendi çıkarlarını sağlamak için, buralarda yaptıkları çalışmalarda, bir sonuç alamayacaklarını anlamışlardı. Bunun üzerine Ankara Hükümeti ile Fransız Hükümeti arasında 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşması imzalanmıştır (Sakarya 1992:426).

13 maddeden oluşan Ankara Anlaşmasına göre; Adana ve Antep bölgeleri kurtarılarak, Fransız askeri kuvvetlerinin Suriye'ye çekilmeleri sonucunda buradaki milli kuvvetlerin batı cephesinde kullanılma imkanı elde edilmiştir (Hatipoğlu 2001:22). Ankara Anlaşması Fransa gibi büyük bir Avrupa devletinin Türkiye'yi ve Misak-ı Milli'yi resmen tanıması açısından çok önemlidir. Fransa'nın güney bölgesinden desteğini çekmesi zerine Ermenilerin Çukurova hayalleri de yıkılmıştır (Hatipoğlu 2001:122). Ayrıca Ankara Anlaşması Sevr Anlaşmasının hukuken de geçerliliğini ortadan kaldırıyordu. Çünkü bu anlaşma ile, bölgenin tamamen Türklere ait olduğu kabul edilmiş ve Güney bölgesinde bir Ermenistan Devleti kurma fikri de böylece tarihe karışmış oluyordu (İlter 2003:63).

8. Lozan Barış ve Ermeni Meselesi

Lozan Barış Görüşmelerinin ncesinde, 22-26 Mart 1922'de Paris Konferansında hazırlanan barış projesinde, "**Ermeni Ocağı**" konusu gündeme getirilerek, Milletler Cemiyetinin kararına uyulacağı kabul edilmiş ve böylece, Lozan'a giden yolda Ermenilere bir açık kapı bırakılmıştır (Güler 2003:64). Lozan Görüşmeleri başladığında, Gümrü ve Kars Anlaşmaları ile kesin olarak halledilmiş olan Ermeni Meselesi yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Ermeniler bu isteklerini bazı teşkilatlar aracılığı ile "**Azınlıklar Alt Komisyonu**" adı altında incelenmesi şeklinde kabul ettirmişlerdi (İlter 2003:65). Bunun sonucunda, Ermeni milletini temsilen Ahoranyan, Hadisyan, Nuradukyan, Leon Paşalıyan gibi isimlerin Azınlıklar Alt Komisyonunda dinlenmeleri karara bağlanmıştı (Gürün 1983:298).

Lozan Konferansı Görüşmelerine Birleşik Ermeni Delegasyonu adıyla katılan temsilcilerin üç ana amacı vardı;

1. Bağımsız ve birleşik bir Ermenistan kurmak,
2. Bu olmadığı taktirde, geçici bir süre için bir Ermenistan milli yurdu kurmak,
3. Lozan Konferansına Ermeni Delegasyonunun katılımını sağlamak (Uras 1988:973)

Buradan da anlaşılacağı üzere, amaçlarını bu şekilde ortaya koyan Ermeni Delegasyonu, Ermeni yurdu fikrini Azınlıklar Alt Komisyonunun ilk oturumunda ortaya atmışlardır (Meray 1993:157). Aynı oturumda, İtalya temsilcisi ve İngiliz İmparatorluğu temsilcilerinin okudukları bildirilerde,

Ermenileri destekleyen ifadeler açıkça yer almıştır (Meray 1993:156). Bu durum üzerine Türk Temsilci Heyeti müttefik devletlerin okumuş oldukları bildirimleri geçersiz sayarak, oturumdan çekilmiştir (Meray 1993:280). Bunun dışında, oturuma müşahit olarak katılan A.B.D'de Müttefik Devletler gibi Ermeniler lehine bir tavır sergilemiştir (Gürün 1983:299).

13 Kasım 1922'deki barış görüşmelerine gelindiğinde ise, Türk milletin temsil etme hakkı sadece Ankara Hükümetine verilmiştir. Bu görüşmelere katılmak üzere görevlendirilen Türk Delegasyonuna Ankara Hükümetinin verdiği emirler doğrultusunda, bir politika belirlenmiştir. Bu politikanın Ermenilerle ilgili kısmı, özetle; "*Ermeni sınırı söz konusu olamaz, olur ise, görüşmelerin kesilmesi gerekir*" şeklinde olmuştur (Metin 1992:178). Türk Heyeti adına görüşmelerde söz alan İsmet Paşa, Türkiye'de yaşamak isteyen Ermenilerin geçmişte yaşanan olayları unutmaya hazır olduklarını ve Türk vatandaşlarıyla iyi ilişkiler içinde yaşamayı arzuladıklarının göz önüne alınması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin doğu bölgesinde veya Kilikya'da Türk çoğunluğunun bulunmadığı gerekçesiyle, ne şekilde olursa olsun anayurttan ayrılacak bir karış toprağın bulunmadığı da müzakereler süresince özellikle belirtilmiştir (İnönü 1975:25).

Böylece, Ermenilerin Azınlıklar Alt Komisyonunda ileri sürerek, mücadelesini verdikleri Ermeni Yurdu konusundaki çabaları boşa gitmişti. Çünkü görüşmeler sırasında, Türk Heyeti '*Ermeni Yurdu*' konusunda kesin red tavrını ortaya koymuştur. Amacına ulaşamayan Ermeni Heyeti 2 Şubat 1923'te katılımcı devletlere birer protesto mektubu göndererek, şehirden ayrılmıştır (Gürün 1983:305).

Tüm bu görüşmeler sonucunda, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasının metnine baktığımızda; özel olarak Ermenileri ilgilendiren herhangi bir hükmün yer almadığını görmekteyiz. Ancak bazı genel hükümler, Ermenileri de kapsamaktaydı. Buna göre; Türkiye'den ayrılmış olan Ermeniler de istedikleri taktirde Türkiye'ye dönebileceklerdi (Çaycı 2000:87). Bunlardan başka, dini azınlıkları ilgilendiren 37. ve 44. maddeler, Ermeni vatandaşları için de uygulanacaktır (Gürün 1983:305).

9. SONUÇ

Osmanlı Devletinin son döneminden itibaren ekonomik, askeri ve idari alanlardaki gerilemenin etkisiyle ve batılı devletlerin tahrikiyle ortaya atılan sözde "*Ermeni Meselesi*" uzun yıllar gündemde kalmayı başarmıştır. Ancak, Lozan Barış Antlaşmasında Ermenileri ilgilendiren özel bir madde yer almamıştır. Lozan Barış Görüşmelerinin Azınlıklar Alt Komisyonunda ortaya atılan "*Ermeni Yurdu*" iddiası bir daha görüşülmek üzere gündemden çıkartılmıştır. Böylece, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla "*Ermeni Meselesi*" resmen sona ermiştir. Ancak, Ermeniler bundan sonra konuyu tekrar gündeme getirmeye çalışmışlardır. Bu sebeple

Özellikle, 1915'te gerçekleşen Sevk ve İskan uygulamasıyla Ermeni soykırımı yapıldığını ileri sürerek, gerçekte olmayan sözde bir "*Ermeni Meselesi*" yaratılmaya çalışılmıştır.

Oysaki, Sevk ve İskan uygulaması, Osmanlı Devleti'nin arkası ke-silmeyen Ermeni İsyanlarına karşı başvurmak zorunda kaldığı tek ve zaruri are olarak uygulanmıştır. Bu süreçte ise değişik sebeplerden dolayı hayatını kaybeden Ermeni sayısı hakkında farklı iddialar ortaya atılmıştır. Ancak arşiv çalışmaları sonucunda, Ermeni nüfusuyla ilgili bilgile

re baktığımızda; Anadolu'nun tamamında yaşayan Ermeni nüfusunun en fazla 1.5 milyon olduğunu görmekteyiz. Göç ve İskan uygulamasına tabi tutulanların sayısı ise toplam 500 bine yakın i>ir miktardadır.

Bunun dışında, I. Dünya Savaşı sırasında nem Osmanlı, nem de Rus ordusunda silah altında ölen Ermeni askerleri de mevcuttur. Tüm bu bilgiler ışığında, Ermenilerin planlı itoir soykırıma uğranmadıkları görülmektedir. Ancak, Batı dünyası bu gerçeğin aksine, Sevk ve İskan uygulamasını kullanarak, Ermenileri kışkırtmak suretiyle "*Ermeni Soykırımı*" iddiasını büyük ölçüde destekleyerek, asamda olmayan bir meselenin sürekli gündemde kalmasında büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak, I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni olayları Batı Devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarının bar yansması şeklinde ortaya konulmaktadır. But mesele Mondros tVKifare-kesiyle daha ciddi bir boyut alırken, Sevr Anlaşmasının geçersizliğinin ortaya konulmasıyla biraz gerilemiş., Lozan Barış Anlaşması ile de resmi olarak gündemden kaldırılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, S.,1981. **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair Raporu, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında), Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yayınları, İstanbul.**
- AKYÜZ.Y., Nisan 2003. "Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propogandası", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.47, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ANDERSON, M.S., 1966. **The Eastern Question, (1774-1923)**, New York.
- ATATÜRK, M.K., 1968. **Nutuk**, c.1,2,3, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR,nr.52/249 Numaralı Belge.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS.2878/50 Numaralı Belge.
- CEMAL PAŞA, 1977. **Hatıralar (İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı Anıları)** Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- ÇALIK, R., 2000. **Ermeni Olayları (Alman Kaynaklarına Göre II. Abdulhamid**
- ÇALIK.R., 2000. Ermeni Olayları(Alman Kaynaklarına Göre II. Abdulhamid Döneminde)**, Ankara.
- ÇAYCI, A., 2000. **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Eğitim Dergisi**, S.38, S, s.125, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÜLER, A., 2003. "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.64, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÜRÜN, K., 1983. **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜRÜN, K., 1991. **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1950)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HACIYEV, İ. M., 2002. "Sivas Kongresi ve Ermeni Sorunu Üzerine Bir İnceleme"
- HACIYEV, İ.M., 2002."Sivas Kongresi ve Ermeni Sorunu Üzerine Bir İnceleme" **Sivas Kongresi 1. Uluslar arası Sempozyumu**, Sivas.
- HALAÇOĞLU, Y., 2001. **Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)**, Türk Tarih
- HALAÇOĞLU, Y., 2004. "Prof. Dr. Stefanos Yerasimos'un I. Dünya Savaşı Üzerine Bir değerlendirme", (<http://www.ttk.org.tr>).

- HATİPOĞLU, S., 1994. **Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey Symposium and the Excevation**, "Baghdad Railway and the Eastern Anatolia Policy of Russia", Ankara..
- HATİPOĞLU, S., 2001. **Türk- Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- İLTER, E., 1999. **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara.
- İLTER, E., 2000. "Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü", **Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, Ankara.
- İLTER, E., Nisan 2003. "Mütareke Döneminde Mersin ve Tarsus'ta Ermeni Mezalimi", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S. 38, s.90., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İNÖNÜ, İ., 1975., " İstiklal Savaşı ve Lozan", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, T.T.K, Ankara.
- KANTARCI, Ş., Nisan 2003, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.20, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KANTARCI, Ş., Nisan 2003, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", **Bilim ve Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.20, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARABEKİR, K., 1988., **İstiklal Harbimiz**, İstanbul.
- KODAMAN, B., Nisan 2003. "Ermeni Yanılgıları", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s.17, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- MAZICI, N., 1987. **Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeniler**, Ankara.
- MCCARTHY, J., 1998. **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- MERAY, S. L. 1993. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Yapı Kredi Yayınları, c. 1., Baskı 3, İstanbul.
- METİN, H., 1992. **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları**, İstanbul.
- MÜNİR SÜREYYA BEY, 2001 **.Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- ÖKE, M. K. , 2001. **Armenian Question**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK, İ., Tarihsiz. **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Basım Yeri Yok.
- ÖZDEMİR H. Ve DİĞERLERİ., 2004. **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- SAKARYA, İ., 1992. **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- SELVİ, H., 2003. "A.B.D'de Ermeni Faaliyetleri", **Bilim Ve Aklın Aydın-
lığında**
- SOLMAZ, G., 1995. **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta
Ermeni Zulmü (1918-1920)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları,
Van.
- SÜSLÜ , A. VE DİĞERLERİ., 2001. **Türk- Ermeni İlişkileri Tarihçesi,
(Efsane ve Gerçekler)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,
Ankara.
- SÜSLÜ, A. ve Diğerleri., 1995. **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kafkas Üni-
versitesi Yayınları, Baskı 1, Ankara.
- TARAN, K., 1985. **"Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış
Ermenilerin**
- TURAN, Ş., 1991 **Türk Devrim Tarihi, (İmparatorluğun Çöküşünden
Ulusal Direnişe)**, Ankara.
- Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekliği ve Geçerliliği Var
mıdır?"**, Ankara.
- URAS, E., 1988. **The Armenians in History And The Armenian Question**,
İstanbul.